

Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi ve Ekonomiye Olan Etkileri¹

Turkish-Greek Population Exchange and Its Impacts on Economy

İhsan Erdem SOFRACI²

Melike KAYAM³

öz

Türk-Yunan 'nüfus mübadelesi', Lozan Konferansı'nda Türkiye ve Yunanistan arasındaki öncelikli sorunlardan birisi olmuş ve 30 Ocak 1923 yılında, Türkiye ve Yunanistan arasında imzalanan 'Yunan ve Türk Halklarının Mübadelesine İlişkin Sözleşme' ve Protokol'ün imzalanmasıyla çözüme kavuşturulmuştur.

Mübadele ile Türkiye'ye gelenlerin yerleştirilmesi, mülk edinmeleri 30 Ocak 1923 tarihli Mübadele Sözleşmesi'ne göre düzenlenmiştir. Sözleşmeye göre mübadillerin tarımla uğraşanlarına arazi, bağ-bahçe; sanatkâr olanlara dükkan, mağaza, imalathane verildiği ve gerekli olan kredi, hayvan, tohum gibi girdilerle de desteklendikleri bilinmektedir.

Bu çalışmada, özellikle Türkiye ve Yunanistan açısından nüfus mübadelesinin yarattığı ekonomik ve siyasal sonuçları şu şekilde özetleyebiliriz: Yunanistan'ın ekonomik açıdan karlı çıktığı, siyasal açıdan zarar ettiği ve Türkiye'nin ise siyasal açıdan kazançlı çıkmasına karşın, ekonomik açıdan kayıplar verdiği belirtilmelidir. Bu tespit bağlamında "ekonomik kayıp" kavramından ne anlaşılması gerektiği az çok belli iken, "siyasal kazanç" kavramı üzerinde yapılacak değerlendirmelerde Türkiye açısından 'milli ekonomi' oluşturma hedefinin öne çıktığı özellikle vurgulanmalıdır.

Anahtar Kelimeler: İktisat ve Maliye Tarihi, Büyük Mübadelenin Ekonomik Etkileri, Nüfus Mübadelesi

ABSTRACT

Turkish-Greek 'population exchange' had been one of the priority issues between Turkey and Greece during the talks of the Lausanne Agreement and it was solved after the 'Agreement on the Population Exchange of the Greek and Turkish Communities' and the protocol were signed in 30 January, 1923.

Settlement and possession rights of coming Turkey via the exchange were regulated through the Agreement of Exchange in 30 January, 1923. According to the agreement, it is known that the exchanged persons were given lands, vineyards, and orchards if they were farmers, and shops, stores, and workshops if they were craftsmen, and they were also supported with necessary inputs such as credits, animals, and seeds.

In this study, the economic and political consequences of the population exchange for Turkey and Greece could be summarized as follows: it is stated that Greece was profitable in economic terms while ending up as a loser in political terms, while Turkey was profitable in political terms ending up a loser in economic terms. In line with this determination, while the concept of "economic loss" is mainly clear, considering the evaluations over "political gain", it should be particularly emphasized that, for Turkey, creating a 'national economy' comes to the fore.

Keywords: History of Economy and Fiscal, Economic Impacts of Great Population Exchange, Population Exchange

Tür: Araştırma makalesi

Gönderim tarihi: 22.10.2019

Kabul tarihi: 12.12.2019

¹ Bu çalışmanın ilk biçimi, 03-06 2019 tarihlerinde Adana'da düzenlenen "Çukurova III. Uluslararası Bilimsel Araştırmalar Kongresi'nde" sözlü olarak sunulmuş ve özet olarak yayımlanmıştır.

² Doç.Dr. Mersin Üniversitesi İİBF Maliye Bölümü, erdemsofraci@mersin.edu.tr (ORCID: 0000-0001-5622-6250)

³ Öğr.Gör. Mersin Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılap Tarihi Bölümü, melikekara@mersin.edu.tr (ORCID: 0000-0002-6471-0525)

1.Giriş

Dünyadaki göç öyküleri arasında 1923 Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi, halkların karşılıklı olarak zorunlu değiştirilmesi anlamında- günümüze değin tek örnek olma özelliğini korumaktadır. Olayın tarihsel arka planına bakıldığında; 19. yüzyılda tüm dünyayı ve özellikle de çok unsurlu imparatorlukları derinden sarsan ulusçu düşünceler, Osmanlı İmparatorluğu'nun çöküşünü hazırlamış ve aynı yüzyıl içerisinde Yunanistan'ın bağımsızlığını kazanması Osmanlı İmparatorluğu için oldukça önemli sonuçlar doğurmuştur (Emgili ve Kara,2009:1) Yunanistan'ın bağımsızlığını kazandığı süreçten itibaren sınırları genel olarak Osmanlı Devleti aleyhine sürekli genişlemiştir.

Ulusal Kurtuluş Savaşı'nın silahlı eylem aşaması, Batı Cephesinde gerçekleşen bir dizi savaşın sonunda tamamlanmıştır. Anadolu'nun işgalini öngören ve Yunan Kralı Konstantin tarafından başlatılan “*Küçük Asya Seferi*” kesin bir yenilgi ile sonuçlanmıştır. Yunanlıların Küçük Asya Felaketi olarak adlandırdığı söz konusu süreç iki toplum arasında onarılması güç yaralar bırakmıştır. Türk zaferi, Anadolu'daki Rumlara ağır bir darbe vurmuş ve büyük bir göç hareketliliğini başlatmıştır. Mudanya Ateşkes Antlaşması'ndan önce İzmir ve çevresinden 300 bin, sonrasında ise Doğu Trakya ve İstanbul'dan 50 bin civarındaki Rum'un Yunanistan'a göç etmek zorunda kalmıştır (Aysal:2017:10).

Anadolu ve Trakya'dan göç eden Rumlara ek olarak aynı yıllarda Bulgaristan ve Rusya'dan da yaklaşık 1.200.000 göçmen Yunanistan'a sığınmıştır. Bu göçmen akını ile birlikte Yunanistan, önemli iktisadî, siyasi, sosyal sorunlarla karşı karşıya kalmıştır. Bu sebeple Yunanistan, bir taraftan bu göçmenlerin terk ettikleri Türk topraklarına geri dönmelerini, diğer taraftan da Anadolu'daki Rumlar'dan boşalan yerlere Yunanistan'daki Türklerin nakledilmelerini istemektedir (Emgili,2017:30-31).

Yunanistan, bu büyük göç dalgasında yer sorunuyla karşı karşıya kalmış ve bu sıkıntılı konuyla ilgili Milletler Cemiyeti'ne başvurmuştur. Cemiyet, 22 Eylül 1922 tarihli toplantısında Türk-Yunan göçmenleri sorununa çözüm bulması için, Norveçli Dr. Fridtjof Nansen'i görevlendirmiştir (Akgün: 1986: 248). Nansen, nüfus hareketi sonucunda ortaya çıkan durumu incelemek üzere Yunanistan ve Türkiye'ye giderek ilgililerden bilgi almış ve bir çözüme ulaştırma noktasında görüş ayrılıklarını uzlaştırmaya çalışmıştır.

Nansen'in ilk çözüm teklifi, Yunanistan'daki Müslümanlarla, Anadolu'daki Ortodoksların isteğe bağlı olarak değiş tokuşudur. Ancak İstanbul'da yaşayan Rumların bu uygulamanın dışında tutulması görüşündedir. Nansen'in bu görüşü, Türkiye tarafından uygun görülmemiştir. İstanbul'daki Rumların değişim dışı tutulmasının kabul edilemeyeceğini bildiren Türk heyeti, Batı Trakya Türklerinin de değişim dışı tutulmasını istemiştir. Bunun gerekçesi “Batı Trakya'daki Türklerin azınlık değil, çoğunluk olduğu, dolayısıyla çoğunluk olan bir kitlenin, bulunduğu yerden göçe zorlanmasının kabul edilemeyeceği şeklinde açıklanmıştır (Budak, 2010:135).

Nihayetinde Lozan Konferansı'nda, Türkiye'de kalan Rumlarla, Yunanistan'da kalan Müslümanların değişimi meselesi de ele alınmış ve bu konuda 30 Ocak 1923 de sözleşme ve protokol imzalanmıştır. Bu sözleşmeye göre, Türkiye'de yaşayan Rumlarla, Yunanistan'da yaşayan Müslüman- Türklerin değişimi yapılacak, yalnız, 30 Ekim 1918'den önce İstanbul belediye sınırları içinde “yerleşmiş” (etabli) bulunan Rumlarla, Batı Trakya Türkleri bu değişimin dışında tutulacak yani bunlar buldukları yerlerde kalacaklardır (Armaoğlu,2005:325).

Sözleşmeye ilişkin, Lozan görüşmelerinde Mübadele görüşmelerini yapmak üzere kurulan, komisyona bağlı Alt Komisyon'da da ayrıca, on üç oturum yapıldıktan sonra, 27 Ocak günü karara ulaşılmıştır. Lozan Konferansı sona ermeden önce de, “Türk-Yunan Ahali Mübadelesine İlişkin Sözleşme ve Protokol” 30 Ocak 1923'te imzalanmıştır (Düster, III. Tertip, C.V.).

Sözleşmenin 1. Maddesi uyarınca, Türkiye'de bulunan Ortodoks Rumlarla, Yunanistan'da bulunan Müslüman Yunan uyrukları, 1 Mayıs 1923 tarihinden itibaren zorunlu göçe tabi tutulacaklar ve göç edenler Türk ve Yunan makamlarının izni olmadıkça geldikleri ülkelere yerleşmek amacıyla geri dönemeyeceklerdir (Bozdağlıoğlu,2014.10).

Mübadele hukuksal açıdan kendine özgü bazı yönleri olduğu vurgulanmalıdır. Örneğin; Zürcher, Türk-Yunan nüfus mübadelesinin üç önemli özelliğine dikkat çekmektedir. Birincisi, mübadelede kullanılan temel kıstasın din olmasıdır. Mübadele sözleşmesinde, mübadeleye tabi olanlar arasında dil ya da etnik kökene dayalı bir ayırım yapılmamıştır. Bu insanlar tamamen mensup oldukları dine göre mübadeleye tabi tutulmuşlardır. İkinci önemli özellik ise sözleşmenin geriye dönük olmasıdır. Mübadele sadece 1922 yılı itibarıyla göç edenleri değil 1912 yılından beri (çoğunlukla da savaş yüzünden) göç edenleri kapsamaktaydı. Mübadelede dikkati çeken son özellik de, yukarıda belirtildiği gibi, göçün zorunlu olmasıydı. Tarihte ilk defa, zorunlu göç Uluslararası Hukuk tarafından meşrulaştırılmış oluyordu (Zürcher,2003'den aktaran Bozdağlıoğlu,2014:25).

Bu anlamda, 'Büyük Mübadele'yi gerekli kılan koşulları birbirine bağlı iki noktada toplamak olanaklıdır; bunlar sırasıyla genç Türkiye Cumhuriyeti'nde de etkinliği artan uluslaşma kavramı ve ikinci olarak Türkiye'de yaşayan Rum nüfusun savaş sonucu gelişmelerin etkisiyle yaşadığı korku ve terk etme isteğidir. Bu iki olgudan özellikle birincisi, ikincisini de besleyen nedenlerin başında gelmiştir.

Mübadele sürecinin nasıl geliştiğini ve kendine özgü yönlerini ortaya koyduktan sonra, mübadele ile yer değiştiren kesimlerin yaşadıkları en önemli sorunlardan biri olan yerleşim sürecine değinmek gerekmektedir.

2.Mübadillerin Yerleşim Süreci

Genel olarak, Mübadele sözleşmesinin imzalanmasından sonra Türkiye'ye gelecek olan mübadillerin ihtiyaçlarına yönelik hazırlıklara başlanmıştır. İlk olarak, bu göçmenlerin Yunanistan'daki mallarının tasfiye işlemlerinin yapılması ve limanlara sevk edilmesi gerekmektedir (Kara,2008:119).

Mübadele henüz başlamadan kendi imkanlarıyla sınırlara doğru yönelen insanların iskele ve limanlara dolması, olanağı olanların vapurla ve trenle yanlarına alabildikleri eşyalarıyla göç etmeye başlaması üzerine Sıhhiye ve Muaveneti-i İctimaiye Vekaleti, "Mübadele Talimatnamesi" yayınlanmıştır. Mübadillerin sorunlarını çözebilmek için öncelikle muhtelit bir komisyon kurulmuş, sonra bu komisyonun aldığı kararları işleme koyabilmek için tali komisyonlar kurulmuştur. Bununla birlikte, Türk-Rum Nüfus Mübadelesi Sözleşmesi ve Protokolü gereğince bir karma komisyon kurulması öngörülmüştür. Bu karma komisyonun başkanlığını tarafsız üç üyeden her birinin sıra ile yapmasına karar verilmiştir. Komisyon, taşınır ve taşınmaz mallarının tasfiyesiyle ilgilenmekle de yetkili kılınmıştır. Tasfiye edilecek mallara, haklara ve menfaatlere ilişkin tüm itirazların komisyonda kesin olarak sonuca bağlanmasına karar verilmiştir (Türkiye Büyük Millet Meclisi Zabıt Ceridesi,1961:175-179).

Mübadele Komisyonu Başkanı Tevfik Rüştü Bey, Selanik'te ve Girit'te bulunan ziraatçı mübadillerin gereken durumlarda taşıma işinde kullanılacak gemilerde Türk bayrağı olup olmadığına bakılmaksızın derhal taşınmasını istemiştir. Gerek taşıma işi için gerekse vapurlarda mübadillerin iâşesinin karşılanabilmesi için Selanik'te bulunan Hilal-i Ahmer temsilcilerine 20.000 drahmi gönderen Tevfik Rüştü Bey, limanlarda ve mıntika noktalarında sıhhiye memurlarının bulunmasını, mübadillerin ekmek ihtiyaçlarının zamanında karşılanmasını istemiştir (Başbakanlık Cumhuriyet Arşivi BCA,272.11/17.77.8(2);272.1117. 76.10(7)).

Yunanistan'ın çeşitli iskelelerine yığılan mübadillerin en sağlıklı biçimde Türkiye'ye taşınmasının hemen ardından mübadillerin yerleştirilecekleri bölgeler önemli bir sorun olmuştur. Mübadiller Türkiye'de yerleştirilirken üzerinde durulan noktalar, göçmenlerin ekonomik durumları ve yaşam şartlarına uygun yerleşim birimlerine yerleştirilmeleridir. Bu amaçla da, ilk etapta göçmenlerin geldikleri coğrafi şartlar, meslekleri, tarımsal uğraşları, bölgenin iskâna uygun olup olmadığı dikkate alınmıştır (BCA 272.11/17.77.9).

Karşılıklı olarak Türkiye'den Yunanistan'a; Yunanistan'dan da Türkiye'ye göç etmek zorunda olan insanların sayısı 1.700.000'dir. Anadolu'yu terk eden Rum sayısı 1.200.000; Yunanistan'ı terk ederek ülkeye gelen insan sayısı da yaklaşık olarak 500.000 kadardır. Türkiye'yi terk eden Ortodoks Rumların, %80'i kent kökenli olup, %20'si kırsal kökenli göçmenlerden oluşmaktaydı. Yunanistan'dan ayrılıp Türkiye'ye gelen göçmenlerin ise %70'i kırsal kökenli olup, ancak %30'u kent kökenli insanlardan oluşmaktaydı. Yunanistan'a göç eden göçmenlerin, başta mesleki dağılımları ve eğitim-kültür düzeyleri olmak üzere, değişik yönden oransal durumlarını gösteren ayrıntılı

incelemeler yapılmış olmakla birlikte, Türkiye'ye gelen Müslüman göçmenler için bu tür incelemeler yapılmamıştır (Arı,2008:1-2).

Yukarıda bahsedilen bilgiler ışığında, Türkiye'ye göç eden kesimlerin demografik özelliklerinin tespiti ve buna uygun 'Yerleşim Planı' oluşturulmamıştır. Eğer ki, bu yapılmış olsaydı; göç süreci sonunda mübadillerin bütünleşmesi ve muhtemel ekonomik, sosyal ve kültürel sorunların çözümü daha kolay ve çabuk gerçekleşebilirdi.

Mübadile ile Türkiye'ye gelen Yunanistan Müslümanlarının Türkiye' de yerleştirilmesi, mülk edinmeleri 30 Ocak 1923 tarihli Mübadile Sözleşmesi'ne göre düzenlenmiştir. Sözleşmeye göre mübadillerin tarımla uğraşanlarına arazi, bağ-bahçe; sanatkâr olanlara dükkân, mağaza, imalathane verildiği ve gerekli olan kredi, hayvan, tohum gibi girdilerle de desteklendikleri bilinmektedir.

Türkiye'ye gelen mübadiller yoğun olarak Balıkesir, Bursa, Çanakkale, Edirne, İzmir, İstanbul, Kırklareli, Manisa, Niğde, Mersin, Samsun'a yerleştirilmişlerdir. Buraları Rum azınlığın çok önemli bir oranda yıllardır var olduğu yerleşimlerdir (Emgili,2014:107).

Bu yerleşimlerin seçiminde, özellikle tarım sektöründe etkili olan Rum azınlığın zorunlu göçe tabi tutulmasıyla, doğan boşluğun bir şekilde giderilmesi amaçlanmaktadır. Ancak, bu amacın gerçekleşebilmesi hem giden mübadillerin vasıflarıyla, gelen mübadillerin vasıflarının örtüşmesine hem de gelen mübadillerin yeni yerleşim bölgelerine uyumlarına bağlı bir süreçtir. Bu yerleştirme süreci, mübadelenin çözülmesi kolay olmayan sorunlarından birini teşkil etmiştir.

Kabullerine karar verilen mübadillerin tayin olunan mıntıkalara sevkleri, iaşe ve yerleştirilme işleri 5 Haziran 1921 tarihli nizamname marifetiyle düzenlenmiştir. Buna göre; muhtaç mübadillerden hükümetin kabul ettiği mıntıkaya gitmeyenler veya ellerindeki vesikalarla belirlenen mıntıkalara gitmeyenler mübadil hakkından düşmüş olacaktırlar. Muhacir ve Mülteci Komisyonlarının verdiği vesikalarda gösterilen mıntikanın dışına gitmek isteyen mübadillerin gidişlerine muhalefet etmeyen Muavenet-i İctimaiye ve zabıta memurları sorumlu tutulacaktır. Aksine hareket edenlerin haklarında kanuni takibat icra edilecektir (Güner,2007:1456-1457).

Her ne kadar yukarıda bahsedilen yasal düzenlemeler yapılmış olsa da, mübadillerin yerleşimi konusu farklı yönleriyle değerlendirilmeye muhtaç bir konudur. Örneğin Kaplanoğlu (2013) çalışmasında; mübadil kentlerden biri olan Bursa'nın farklı yerlerinde görüştüğü tüm kaynak kişilerin, iskan edilecek köylerin belirlenmesi noktasında, Yunanistan'daki yaşadıkları köylerine benzer fiziki koşulları aradıklarını belirtmektedir. Çoğu göçmenlerin en önemli geçim kaynağının tütün, mısır ve çavdar olduğunu, bu ürünleri ekemeyecekleri yerlerde yaşamak istemediklerini de eklemektedir (Kaplanoğlu, 2013:89).

İlk zamanlarda devlet yer gösterip, göçmen köylerini bir plan çerçevesinde yerleştirmeye kalkmış, ancak bunu uygulamanın mümkün olmadığı görülünce de vazgeçilmiştir. Ancak, göçmen gruplarının liderleri köy köy gezip, kendilerine uygun

yerleşim yeri arayıp, uzun görüşmelerden sonra ortak bir karara vararak yerleşim sağlamışlardır (age:90).

Bunun yanı sıra, Türkiye’de mübadillerin yerleştirilmesi meselesi ile ilgili başka sorunlar da mevcuttur. Ülke savaştan yeni çıkmıştır. Savaşın yaratmış olduğu olumsuz etkiler henüz tam olarak ortadan kalmamıştır. Savaştan yenik ayrılan Yunan Ordusu’nun geri çekilirken yapmış olduğu tahribat etkilerini göstermeye devam etmektedir. Savaşta vasıflı işgücünün önemli bölümünü kaybeden genç cumhuriyet, ekonominin işleyiş sürecinde ve gelişiminde sorunlarla mücadele etmektedir.

“Sunulan emeğin sadece %15’inin Türkler, sermayenin %50’sinin ve işgücünün %60’ının Rumlar tarafından sağlandığı bir ortamda mübadelenin uzun dönemde iktisadın millileşmesine yönelik olumlu katkısı olmasına karşılık, kısa dönemde Türk iş hayatı ve sanayi gelişmesi üzerindeki olumsuz etkileri olacağı açıktı.” (Emgili,2014:108).

Bu noktaları vurguladıktan sonra, sonraki bölümde mübadelenin ekonomik etkilerini ana hatlarıyla açıklamaya çalışacağız.

3.Mübadelenin Ekonomik Etkileri

İlk olarak, bölgesel emek piyasası koşullarının ve mübadillerin becerileriyle mal varlıkları arasındaki ilişkinin nüfus mübadelesi konusunda önemli birer değişken olduğu görülmektedir. Nüfus mübadelesi konusunda son dönemde tartışılan yeni yaklaşım ve bulguların da işaret ettiği üzere; özellikle Türkiye’ye gelen mübadillerin nerelere yerleştirileceği ve bu yerleşimlerin ekonomik sonuçları, çoğunlukla önceden var olan tarımsal, ticari ve sanayi coğrafyalar kapsamında şekillenmiştir.

Mübadele ile Türkiye’ye gelenlerin sayısı 456.720 iken giden Ortodoks Rumların sayısı 1.5 milyon civarındadır. Nicelik olarak bakıldığında Yunanistan’a yerleşen göçmenler nüfusun % 20’sini oluştururken, Türkiye’ye yerleşenler için bu oran 3.8’dir. (Türkiye’nin 1923’teki nüfusu 13 milyon civarındadır). Dolayısıyla Yunanistan için mübadelenin yarattığı toplumsal ve demografik dönüşüm daha farklı olmuştur (Emgili, 2017:33).

Mübadele sonrası ekonomide yaşanan süreç farklı etkiler yaratmıştır. Örneğin; çoğunlukla Rumların elinde olan Anadolu’daki zeytin, üzüm, tütün gibi değerli tarım ürünlerinin üretimi büyük ölçüde durmuştur. Kuyumculuk, marangozluk gibi zanaat alanlarında da Rum’larla beraber büyük boşluklar doğmuştur. Bu koşullarda Genç Türkiye Cumhuriyeti’ni ya mübadeleyi kabul edip doğan boşluğu dolduracaktı ya da kaçan Rum göçmenleri geri çağıracaktı. Bu soruna o güne kadar ticari faaliyetlerin dışında olan Müslüman Türklerin ticari faaliyetlere yöneltilmesiyle çözüm aranmıştır.

Ancak bu sorunun çözüldüğü anlamına gelmemektedir. Örneğin; Rum topluluklarının Avrupalı tüccarlar için aracı işlevi görmeleri, onların yerel pazarlara ve özellikle iç

bölgelere ulaşımını kolaylaştırmaktadır. Bunun ortadan kalkması, Avrupalı ithalatçıların yerel pazarlarla temasını kaybetmesi sonucunu doğurmaktadır. Böylece Anadolu'nun ticareti ve ihracatı, özellikle incir ve üzüm konusunda, sekteye uğramıştır. İkinci olarak, Ermeni ve Rum azınlıklarını kaybeden Türkiye, ticaret ve sanayi alanlarındaki çalışan sınıfının %70'ini kaybetmiştir (Arnold ve Biziouras, 2016:104-105).

Diğer taraftan Türkiye' den göçen Rumlar genel olarak eğitilmiş, meslek sahibi kişiler, Türkiye' ye gelen Türkler ise genellikle tarımsal faaliyetlerle ilgilenen, deyim yerindeyse daha az vasıflı kişilerdir. Türk mübadiller yaşanan politik gelişmelerle Yunanistan'daki mal varlıklarını ya da parasal karşılıklarını tamamiyle getirememişlerdir. Zorlu yolculuk koşulları ve Türkiye'ye geldiklerinde yerli halkın kullandığı toprakların paylaşılması nedeni ile dostane olmayan tutumlarla karşılaşmaları Mübadele Meselesinin zorlu bir başka yönü olmuştur (Yıldız ve Yıldız,2012:353).

Bu arada genç cumhuriyetin kalkınma arayışları sürmektedir. Bu süreçte Mübadele Meselesi, ekonomik kalkınma hedefi ile bütünleştirilerek ele alınmıştır. Mübadele ile Türkiye' ye gelen göçmen Türklerin tarım ile uğraşanların yerleşimleri sürerken, bu süreç tarımsal reformlar ile beraber ele alınmıştır. Topraklandırma Kanunu, kooperatifçilik faaliyetleri, tarım kesiminin girdilerle desteklenmesi ve köylere de kentlerin sahip olduğu olanakların ulaştırılması gibi konular bir bütün olarak düşünülmüştür. Aynı zamanda yapılması hedeflenen bu projeler tüm kurumlarıyla modern bir Cumhuriyet yaratmaya yönelik bir üst dönüşümdür (age:351).

Ancak yaşanan sıkıntılar yok değildir. Bu sıkıntılar zorunlu göçe tabi tutulan mübadillerin vasıfları üzerinden, göç ettikleri yeni yerleşimlerdeki verimlilik meselesine kadar uzanmaktadır.

Gelen mübadillerin yeni bir yaşam sürecinde karşılan en büyük sıkıntı, yukarıda belirtildiği üzere, yerleşim yapılacak mekan üzerine yaşanan sıkıntıdır. Buna karşın giden Rumlar çoğunlukla zanaatkarlardır. Rumların gidişleriyle Anadolu'da tenekeçilik, peynircilik, manifatura ve tuhafiyecilik sektörü Yahudilerin eline geçmiş, ancak kiremitçilik, tuğlacılık, camcılık, çanak-çömlekçilik, un, zeytinyağı, kereste fabrikaları vb. ticaret dallarında ise uzun süre giderilemeyen büyük boşluklar oluşmuştur.

Mübadele ile giden Rumlar 1920 yılında Yunanistan'ın üzüm, incir üretimini %56'dan 1929'da %71'e çıkarmışlardı. Yunanistan'da tütün rekoltesi %40'tan, Rumların gelişleriyle %50'ye yükselmiştir. Yaklaşık 11.000 Rum göçmeni, Yunanistan'da halıcılığı başlatmış, üretilen halılar ve Türkiye'nin uğradığı üretim kaybı yüzünden Yunanlılar, dış pazarlarda Türkiye ile güçlü bir rekabete girişmişlerdir. Türk ipek sanayi, Rum atölye ve işçilerinin gidişleriyle bir daha eski haline gelememiştir. Bunun aksine Yunanistan'daki ipek ve ipekli kumaş üretime ise üç kat artmıştır. Türkiye'de ise mübadil Türk göçmenler sayesinde sadece tütün ve pamuk üretiminin artarak ekonomiye önemli bir katkı sağlayacak hale geldiği görülmüştür (Arı,2014:179-181).

Yukarıda bahsedilenler ışığında, aynı dönemde dışarıdan mal alımının da, yerli üretimi teşvik için çabalar olsa dahi, devam ettiğini belirtmek gerekmektedir. Aynı zamanda, ithalatın yapısında da önemli bir değişiklik olmamıştır (bkz.Tablo-1).

Örneğin; 1926 yılında ithalatın bileşimine bakılırsa pamuklu, yünlü, ipekli ve keten gibi dokumaların toplam ithalat içindeki oranı %44,2; şeker, kahve, kakao ve çayın %8,6; tahılların %2,6; cam eşyanın %2,6; k rk ve derinin %2,8; petrol ve türevlerinin %4,4; metaller ve demir çeliğın %9,4; makine ve iş aletlerinin %4,3 ve ulaşım araçlarının %1,2 olduğunu ve toplam mamul maddelerin ithalat içindeki payı %85'i bulmaktadır (Coşar, 2012:218).

Bu dönem Türk dış ticaretinin sektörlere göre dağılımı incelendiğinde ise, tarım ürünleri ihracatının ağırlıkta olduğu göze çarpmaktadır. Cumhuriyetin ilk yıllarında ihraç ürünlerimizin büyük bir bölümünü tarım ürünleri (yaprak tütün, üzüm, pamuk, fındık, zeytinyağı, tiftik, gülyacı) oluşturmaktadır.

Tablo 1. 1923-1929 Yılları Dış Ticaret Verileri (Bin ABD \$)

Yıl	İhracat	İthalat	Dış Ticaret Dengesi	Dış Ticaret Hacmi	İhracatın İthalatı Karşılama Oranı (%)
1923	50.790	86.872	-36.082	137.662	58,5
1924	82.435	100.462	-18.027	182.897	82,1
1925	102.700	128.953	-26.253	231.653	79,6
1926	96.437	121.411	-24.974	217.848	79,4
1927	80.749	107.752	-27.003	188.501	74,9
1928	88.278	113.710	-25.432	201.988	77,6
1929	74.827	123.558	-48.731	198.385	60,6

Kaynak: TÜİK, Yıllara Göre Dış Ticaret Verileri, 2018.

Diğer taraftan, ekonomik anlamda mübadele sürecinin önemli kazanımlarından biri etkileşim süreci olmuştur. Şöyle ki; gelen mübadiller yerleştikleri bölgelerde yaşayan çiftçilerin ekmeyi bilmedikleri ve/veya daha önce tecrübe etmedikleri ürünleri onlara göstermiş ve özellikle tarımsal ürünlerin çeşitliliğinin artması noktasında bölgesel katkıda bulunmuşlardır. Daha önce bölgede var olmasına rağmen, gereken bilgiye sahip olunmadığı için tarımı yapılamayan ürünler deyim yerindeyse keşfedilmiş ve gelen mübadillerin geçmiş tecrübeleri bölgenin tarımsal çeşitliliğine katkıda bulunmuştur.

Bununla birlikte, kısıtlı bir bütçeyle yaklaşık 400.000 mübadilin Türkiye'de yerleşiminden sorumlu olan Mübadele, İmar ve İskan Vekaleti, masrafları en aza indirmek için yeni yerleşim yerleri kurmaktan ziyade giden Rum ve Ermeni nüfusun bıraktığı evlere mübadil yerleştirmeye öncelik vermiştir. Bu seçim vekaletin masraflarını azaltacak bir yöntemdir (Çomu,2013:36).

8 Kasım 1923 tarihinde kabul edilen Mübadele İmar ve İskan Kanunu'nun 8. maddesine göre vekalet, gereklikçe terk edilen emlaktan yararlanma hakkına sahiptir. Mesela

Çukurova bölgesi göz önüne alındığında giden Rum ve Ermeni nüfusun genel olarak şehir merkezlerinde yaşadığı anlaşılmaktadır. Bu sebepten dolayı gelen mübadillerin büyük bir kısmı Adana, Mersin ve Tarsus'ta şehir merkezine yerleştirilmişlerdir (age).

Bu noktada, giden mübadillerin malvarlıkları ve bunların dağıtımı ile ilgili olarak dile getirilmesi gereken konular olduğu belirtilmelidir.

Şöyle ki; kimi devlet görevlilerinin –subaylardan devlet memurlarına, yerel eşrafa kadar- ortaya koydukları eylemlerle, çözümden çok sorunun bir parçası olduklarını gösteren tavırlar sergiledikleri ifade edilmiştir. Göreceli olarak zenginleşen azınlığın mübadele sonrası mallarına el koydukları ve kamu görevlisi olduklarını unutan bir pervasızlık içinde davranışlar sergiledikleri iddia edilmiştir (Arnold ve Bizziouras,2016:101).

Bununla birlikte, Teşvik-i Sanayi Kanunu ile getirilen yeni teşviklere rağmen, bu dönemde özellikle İstanbul'da ve İzmir'de ticaret yapan ve milli burjuvazi olarak nitelendirilebilecek çevrelerin yabancı sermaye ile birlikte yaptıkları faaliyetler de yok değildir. Bu kesim de gayri-müslim azınlıkların mübadele çerçevesinde boşalttıkları yerlere göz dikmiş, kısa vadeli ve risksiz yüksek kazançları büyük sanayi yatırımlarına tercih etmişlerdir (Üzümcü,2018:90).

Bunun önemini kavramak açısından, bu dönemde öne çıkan iki sanayi ve ticaret kentimizde (aynı zamanda liman kentleri) kurulmuş olan şirket yapılarına baktığımızda (bkz. Tablo-2), yabancı sermayenin büyüklüğünü ve etkisini daha net anlayabiliyoruz. Örneğin; 1925 yılı itibarı ile 140 anonim şirketin yer aldığı İstanbul'da 1926-1927 verilerini içeren Devlet Salnamesine göre 104 yabancı şirkete karşın 138 yerli anonim şirket vardır.

Yukarıda bahsi geçen salnameye göre, İstanbul'da yerli şirketlerin faaliyet alanlarına göre dağılımını ise, şu şekilde yapmak mümkündür: Sınai- 36, Mali-15, Zirai-12, Ticari-53, İçtimai-9, Maden-8 ve İmalat-7'dir (Erdaş,2017:189-190).

Genç Cumhuriyetin ikinci büyük ve bir liman şehri olma özelliğini taşıyan İzmir'de ise, yabancı şirket yapılarına bakılacak olursa burada da yabancı sermayeli anonim şirketlerin çoğunlukta olduğu dikkati çekmektedir.

Diğer taraftan, kimi meclis üyeleri diğer göçmenlerin zor durumda olduklarını ve bunlarının durumunun mübadele kapsamındaki kesimin durumundan daha kötü olduğunu belirterek; evsiz yerel halkı “*anavatanın gerçek evlatları*” olmaları dolayısıyla, terk edilmiş mülklere el koymaya çağırılmışlardır (Arnold ve Bizziouras,2016:102).

Buna benzer gelişmelerin de etkisiyle, Türkiye'de mübadillerin mülkiyet eşdeğerliliklerinin korunmasına çalışılsa da kimi yerlerde yerli halk nezdinde gelenlere haksız yere mal dağıtımı yapıldığı şeklinde bir algı doğmuştur. Hatta mal dağıtımının kimi zaman yerli halk tarafından engellendiği durumlarda olmuştur. Bu durumun ne manaya geldiğini, Mersin Yuvanaki Çiftliğine yerleştirilen Selanik mübadili Ali

Bölükbaşı'nın şu sözleriyle anlamak mümkündür. “Bir takım ağalar orada toprağınız, malınız yok idi ancak burada varmış gibi mal talep ediyorsunuz dediler”. Selanikli Osman Oğuz da mübadillere mal dağıtımına karşı yerli halkın tutumunu şu ilginç sözlerle anlatmaktadır: “Hatırlıyorum. İstemezlerdi. Gavurların malları hep onlara kalsın isterlerdi. Onun için istemezlerdi macır[Muhacir] milletini. Gavur gibi sanarlar” (Emgili,2012:4-5).

Tablo-2 İstanbul ve İzmir’de Yabancı Şirket Sayısı (1925-1928 Salnamelerine Göre)

Ülke	1926/27 İstanbul	1925 İzmir	1927/28 İzmir
Fransa	21	13	15
İngiliz	32	12	13
İtalyan	11	11	6
Amerikan	9	7	12
Alman	8	5	5
İsviçre	3	4	4
Belçika	1	3	3
Flemenk	4	1	1
Bulgar	2	1	1
Avusturya	1	1	1
Diğer	12	1	1
Toplam	104	59	62
Türk Şirket Sayısı	138	12	27

Kaynak: Erdaş,2017. İstanbul ve İzmir tarafımızca birleştirilmiştir.

Madalyonun diğer yüzünü de bakmak anlamında; bu konuyla ilgili Yunanistan’da yaşanan, mübadeleye tabi tutulan kesimlerin yaşadıkları yerlerdeki mal varlıkları üzerine uygulamalar, halkın tepkisini çekmektedir. Bu tepkiler basın yoluyla aktarılmaya çalışılmaktadır.

Birinci ve ikinci kuşak mübadillerle yapılan sözlü tarih görüşmeleri ve anılarda yer alan ortak tema; Mübadele bölgelerinden biri olan Girit Adası’nda Müslümanların son on-on bir yıllık zaman diliminde yaşamlarının çok rahat olmadığı yönünde bir izlenim oluşturmaktadır. Örneğin Tahmiscizade Mehmet Macid, hatıralarında 1921 tarihinde artık Girit’te Müslümanların şehir dışına çıkmaz hale geldiklerini ve mülklerini yok pahasına satmak zorunda kaldıklarını belirtmektedir. Kurtuluş Savaşı sonucunda imzalanan Lozan Antlaşması’nda yer alan Mübadele sözleşmesi ile zorunlu nüfus değişimi kararı da Tahmiscizade’ye göre Girit Müslümanları için “ölümü hayata değiştirmek” anlamını taşımaktadır (Macid,1977: 50).

Sözlü tarih görüşmelerinden anlaşıldığı kadarı ile Müslümanların Ada’dan ayrılmak istememelerine karşın, maruz kaldıkları aşırı baskı ve saldırılar sonucunda hayatlarını

kurtarmak için bir şekilde bu süreci kabul ettikleri anlaşılmaktadır.¹ Mübadillerle yapılan tüm görüşmelerde ortaya çıkan bir başka benzerlik de Girit'te sahip oldukları malların değerini Türkiye'de alamadıkları düşüncesidir. Anlaşıldığı kadarıyla Türkiye'ye gelen mübadillerin büyük bir çoğunluğu kendilerine verilen mülklerden memnun olmamışlardır. Mübadele süreci öncesinde de Müslümanların kendi mülk ve mallarını satma işlemleri mübadele ile iyice artmış çevirebildikleri kadarıyla mallarını nakde çevirmişlerdir.

Benzer sorunların dönemin Türkiye Mübadele temsilcisi Tefik Rüştü Bey'e dilekçeler ile iletildiği bilinmektedir. Antalya milletvekilleri Ahmet Saki ve arkadaşları, "Girit halkına yapılan işkencelerden" bahsettikleri 25 Ekim 1923 tarihli dilekçelerinde Girit Müslümanlarının bir an önce bu durumdan kurtulması için gerekenin yapılmasını istemişlerdir (BCA, 30.10.0.0./123.874.34.).

Tefik Rüştü Bey, Doğu Makedonya ve Girit halkına yapılan kötü muamelenin durdurulması ayrıca mallarına zorla el konulan halka mallarının geri verilmesi konusunda, Yunan Hükümeti'nden teminat istemiştir. İstenilen teminat da Yunanistan Hükümeti tarafından verilmiştir (BCA, 30.10.0.0./123.874.30.).

Belki de bu hususla ilgili olarak Sepetçioğlu'nun (2015) çalışmasında belirttiği gibi; tarihin gerçek yapıcısı olan fakat çoğu kez göz ardı edilen halkın gerçek temsilcilerinin yaşam kesitleri üzerine odaklanmamız, süreci bütün yönleriyle anlamak adına düşündüğümüzden daha önemlidir (Sepetçioğlu,2015:144).

3.Sonuç Yerine

Mübadelelerin nedenleri ve sonuçları ile ilgili olarak farklı görüşler ortaya konulmuştur. Elbette bunların hepsine değinmek çalışmamızın boyutlarını aşar. Ancak bazı hususların öne çıktığını vurgulayarak, bunları belirtmek mümkündür.

İlk olarak, IX. yüzyılın ikinci yarısından cumhuriyetin kuruluşuna değin yaşanan savaşlar ve bunun sonucunda kaybedilen topraklar, buralarda yaşayan insanların bir bölümünün göç etmesi sonucunu doğurmuştur. Bu göçlerin hem ekonomik hem de siyasi etkileri olmuştur.

Bu etkileri değerlendirmek üzere Ekim 1930'da Amerikalı diplomat Raymond Hare tarafından hazırlanan uzun raporda, Türkiye ve Yunanistan açısından nüfus mübadelesinin yarattığı sonuçlar değerlendirilmiştir. Bu değerlendirme, konuyla ilgili yapılan çalışmalarda sıkça vurgulanan bir hususa özellikle vurgu yapmaktadır. Eğer sonuçları ekonomik ve sosyal olarak iki ana başlık etrafında değerlendirmek esas

¹ Mehmet Arseven ile yapılan görüşme, 25.04.2007, Kösem Hazar, Fatma Özçelebi, Nimet Ardıç ile yapılan görüşmeler 18.04.2007; Sevim Gül ile yapılan görüşme, 09.05.2007.

alınırsa, Türkiye'nin siyasal açıdan daha karlı olduğu görülmektedir. Yunanistan açısından ise, hasıl olan sonuçlar ekonomik açıdan karlı çıktığını göstermektedir.

Zorunlu nüfus mübadelesi neticesinde, Yunanistan'a giden nüfusun toplam nüfus içerisinde görece ağırlığı daha fazladır. Gidenlerin kalifiye işleri yapan insanlar olması özellikle ticarethanelerin artması ve daha verimli çalışması anlamında katkıda bulunmuştur. Türkiye'ye gelen mübadillerin ise, daha çok tarım alanında değerlendirildiği görülmektedir. Hem mübadillerin yerleşim bölgelerine dağıtılması sürecinde, hem de ekim-dikim anlamında yapılan yardım ve yatırımlardan bu anlaşılmaktadır. Ancak, bir şekilde göçe maruz kalan Rum azınlığın ticaret ve sanayi sektöründe ortaya çıkardığı olumsuz tablonun yanında, gelen mübadillerin tarım sektöründe yarattığı olumlu gelişmeler toplamda ekonomide ortaya çıkan sonucu tamamen pozitif çevirmiştir demek pek kolay gözükmemektedir.

Bu değerlendirmeler bağlamında; “ekonomik kazanç” daha net olarak belirlenirken, “siyasal kazanç” sonucu üzerinde bir parça durmak gerekmektedir. Raymond Hare'e göre, Türkiye'nin en büyük siyasal kazancı 1923-1930 yılları arasında dış güçlerin Türkiye'nin işlerine pek karışmamış olmasıdır. Bilindiği gibi IX. Yüzyıl boyunca büyük devletler her vesile ile gayrimüslim azınlıklarla ilgili konularda Osmanlı devletinin işlerine müdahale etmişlerdir. Şüphesiz, nüfus mübadelesi sonucunda Anadolu'nun tamamen ‘Türkleştirilmiş’ olması, bu tip müdahalelerin toplumsal temelini ortadan kaldırmıştır (Aktar,2000:20).

Bu anlamda, siyasal olarak “Türkleştirme” politikasının genç cumhuriyete göreceli olarak bir rahatlama ve/veya müdahalelerden kurtulma imkanı yarattığı söylenebilir.

Ancak, siyasi sonuçlar itibariyle ulus devletlerin zorunlu göç mübadelesi sürecinden sonra bazı sorunları kolay aşamadığını belirtmek gerekmektedir. Bu tip süreçlerin nedenleri ve sonuçları üzerine ‘empati’ yapmak daha sağlıklı sonuçlar doğurabilir ve bu sonuçların gelecek nesillere aktarılmasıyla daha fazla zenginlik yaratabilir.

Bu konuda Aktar'ın (2006) değindiği hususlar konuyu güzel özetlemektedir; *“Ulus devletlerin nüfus mübadelesi yaparak kendi azınlıklarından kurtulduktan sonra tam bir rahatlık ve esenliğe ulaştıklarını söylemek pek mümkün değildir. Önceleri karışık yaşayan halkların birbirinden ayrılması süreci, kaçınılmaz olarak insanlar arasında toplumsal teması azaltır ve birlikte yaşıyor olmaktan doğan ortak deneyimler artık tarihe karışır. Böylece, “diğer taraf” hakkında tam bir cehalet ve bilinmezlik girdabı içine girilir. Artık insanlar farklı olanı anlamak ve ona saygı duymak yerine, sürekli olarak bir kuşku ve tedirginlik ortamı içinde yaşarlar...”* (Aktar,2006:151).

Son olarak şu hususu belirtmekte fayda görmekteyiz; genç cumhuriyetin milli bir ekonomi oluşturma amacıyla politika geliştirilmesi anlaşılır bir durumdur. Ancak, kurucu lider başta olmak üzere politika yapımcıların milli bir ekonomik yapı oluşturmak adına, tamamen azınlıklardan arındırılmış bir yapı kurma gayretinde olduklarını söylemek isabetli bir yorum olmayacaktır. Sancılı bir süreç olduğu görülmektedir. Zorunlu göçün yarattığı olumlu-olumsuz tüm etkileri değerlendirmek önemlidir. Bunun

yanı sıra, siyaset ve ekonomi tarihi çalışmalarında, dönemin kendine özgü koşullarını da göz ardı etmemek temel bir yaklaşım olmalıdır.

KAYNAKLAR

Arşiv Belgeleri

Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanlığı Cumhuriyet Arşivi Daire Başkanlığı

Fon Kodu 272.11.11:

17.72.1.

17.77.8. 2

17.76.10 7

17.77.9

Fon Kodu 30.10.0.0:

123.874.34.

123.874.30.

Resmi Yayınlar

Düstur, III. Tertip, C.V, Ankara, 1969, s.205, 10 Muharrem 1342/1923 ve tarih ve 340 sayılı kanun.

TBMMZC, İçtima I, Devre II, C. I, Ankara 1961, 175-179.

Sözlü Tarih Görüşmeleri

ARDIÇ, Nimet, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin 18.04.2007.

ARSEVEN, Mehmet, [I. Kuşak Girit Mübadili] Mersin, 25.04.2007.

ÇOKUSLU, Zeynep, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin 18.04.2007.

DİLMEN, Zehra, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin, 11.04.2007.

HAZAR, Kösem, [I. Kuşak Girit Mübadili] Mersin, 18.04.2007.

GÜL, Sevim, [I. Kuşak Girit Mübadili], Mersin, 09.05.2007.

ÖZÇELEBİ, Fatma [I. Kuşak Girit Mübadili] Mersin, 18.04.2007.

- Akgün, Seçil. (1986), Birkaç Amerikan Kaynağından Türk-Yunan Mübadelesi Sorunu”, Türk-Yunan İlişkileri Üçüncü Askeri Tarih Semineri, Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt Başkanlığı Yayınları, Ankara, 1986, 241-277.
- Aktar,A.(2006), Türk Milliyetçiliği, Gayrimüslimler Ve Ekonomik Dönüşüm, İletişim Yayınları 1157, Tarih Dizisi 38, 1-293.
- (2000), Varlık Vergisi Ve ‘Türkleştirme’ Politikaları, İletişim Yayınları 599, Tarih Dizisi 4, İletişim Yayıncılık, 1-244.
- Arı,K.(2014), Büyük Mübadele - Türkiye’ye Zorunlu Göç(1923-1925), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-208.
- Armaoğlu, F. (2005), 20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (Cilt 1-2: 1914 1995), Alkım Yayınevi, 1-969.
- Arnold,C.E.-Biziouras,N.(2016), Yerleşen Uluslar: Bölgesel Ekonomi-Politik Ve Yunan-Türk Nüfus Mübadelesi, 90.Yılında Türk-Yunan Zorunlu Nüfus Mübadelesi (Yeni Yaklaşımlar, Yeni Bulgular), Sempozyum Bildiri Metinleri, Lozan Mübadilleri Vakfı Yayınları, 91-112.
- Aysal, N. (2017), Türk-Rum Nüfus Mübadelesi: Ortodoksların Anadolu’dan Zorunlu Göçü, VII. Uluslararası Canik Sempozyumu, 17-19 Şubat 2017.
- Bozdağlıoğlu,Y.(2014), Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Ve Sonuçları, *TSA(Özel Sayı)*, 18(3), 9-32.
- Budak,Ö.(2010), Mübadele Meselesi Ve Lozan’da Çözümü, Karadeniz Araştırmaları, 26, 129-142.
- Coşar,N.(2012),Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Tüketim Alışkanlıkları, Osmanlı’dan Cumhuriyet’e Esnaf Ve Ticaret, Der. F. Demirel, Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1-228.
- Çomu,S.E.(2013), Nüfus Mübadelesi Ve Çukurova Bölgesi, Lozan Müdahilleri Vakfı Yayınları Mübadil Kentler: Türkiye Ed. Müfide Pekin, 29-38.
- Emgili,F.(2017), Türk-Yunan Nüfus Mübadelesi Hakkındaki Araştırmalara Bir Bakış, Tarih ve Günce (Atatürk ve Türkiye Cumhuriyeti Tarihi Dergisi), 1(1), 29-54.
- (2014), Türk-Yunan Nüfus Mübadelesinin Türkiye Cumhuriyeti’nin Milli İktisadının Oluşumundaki Etkisi, *TSA(Özel Sayı)*, 18(3), 105-121.
- Emgili F., Kara M., (2009), “Girit’ten Mersin’e: Yeniden Kurulan Yaşamlar” Tarih İçinde Mersin Kolokyumu III Mersin Akdeniz Dünyası ve Yirminci Yüzyıl Kesişen Yollar, 39-48.

- Erdaş,S.(2017), Atatürk Dönemi Türk Ekonomisinde Yerel Sermaye Birikimi: Taşrada Kurulan Anonim Şirketler (1920–1938), Türkiye Cumhuriyeti'nin Ekonomik Ve Sosyal Tarihi Uluslararası Sempozyumu, Cilt I, Ankara, 177-216.
- Güner,Z.(2007), Türkiye-Yunanistan Nüfus Mübadelesinde Türkiye Cumhuriyeti Devleti'nin İskan Politikası, Uluslararası Asya ve Kuzey Afrika Çalışmaları Kongresi (ICENAS 38), 1453-1466.
- Kaplanoğlu,R.(2013), Bursa'da Mübadele Göçmenleri, Lozan Müdahilleri Vakfı Yayınları Mübadil Kentler: Türkiye Ed. Müfide Pekin, 79-94.
- Kara, M., (2008), Girit Kandıye Müslüman Cemaati, Kitap Yayınevi, 1-147.
- Macid, T. M., Girit Hatıraları, Kervan Kitapçılık, İstanbul, 1977.
- Sarı,M.,Can,A.(2018), Lozan Antlaşması Gereğince Girit'ten Türkiye'ye Göçün Basına Yansıyan Yönleri, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 18(36), 29-54.
- Sepetçioğlu,T.E.(2015), Sıradan İnsanların Tarihi ve İki Muhacir Osmanlı Kadını: Giritli Raziye Hanım Ve İrini Psaropoula, Çağdaş Türkiye Tarihi Araştırmaları Dergisi, 15(30), 141-169.
- TÜİK(2018), Yıllara Göre Dış Ticaret, 1923-2018.
- Üzümcü,A.(2018),Osmanlıdan Günümüze Türkiye'nin İktisadi Tarihi, Ed. M.Dikkaya-A.Üzümcü-D.Özyakışır, Savaş Yayınevi, ISBN:978-605-2328-84-2, 1-252.
- Yıldız,N.,Yıldız,E.(2012), Mübadele Meselesi Ve Cumhuriyet Dönemi Tarımsal Kalkınma Politikası, *Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 14(1), 349-370.
- <http://www.lozanmubadilleri.org.tr/arastirma/turkiyede-ulusal-ekonominin-olumu-ve-bu-surecte-mubadelenin-rolu-kemal-arı/>. 29.05.2019, 13:57.
- <http://www.lozanmubadilleri.org.tr/arastirma/turk-yunan-nufus-mubadelesinin-mersinin-sosyo-ekonomik-yapisina-etkileri-fahriye-emgili/>. 05.09.2019, 13:54.